

TÜRK KÜLTÜRÜNÜN MÜNİBİT BİR ŞEHİRİ OLAN DİYARBAKIR'DAKİ EDEBİ ÇEVRELER VE HAMİLİK*

TURKISH CULTURE A EFFICIENT CITY LITERATURE ENVIRONMENTS AND PATRONAGE IN DIYARBAKIR

Orhan KURTOĞLU**

Öz

Klasik Türk edebiyatı kültür ve edebiyata kıymet veren hamiler vasıtasıyla gelişimini sürdürmüş bir edebiyat olarak dikkat çekmektedir. Türk edebiyatının tarihi seyri araştırıldığında, sanatkarların bazı dönemlerde bazı merkezler ile bilim, sanat ve edebiyata ilgi duyan kimseler etrafında toplandıkları görülür.

Bu toplantıların yapıldığı mekânların başında merkezde padişah sarayı ve diğer devlet büyüklerinin konakları, taşrada ise şehzade sarayları ile paşa ve beylerin konakları gelmektedir. Bunların dışında şairlerin kendi aralarında yaptıkları toplantılar da vardır. Bu merkezlerde teşekkül eden/ettirilen edebî muhitler marifetiyle edebî geleneğimiz bir taraftan gelişirken bir taraftan da yaygınlık kazanmıştır.

Sahip olduğu coğrafi, iktisadî ve siyasî konumu dolayısıyla tarihinin her döneminde bulunduğu coğrafyada bilim, kültür ve sanatın merkezi olan Diyarbakır da yetiştirdiği yüzlerce sanatkar ile Türk kültür ve edebiyatında önemli bir mevkiye sahip olmuştur. Bu çalışmada bilhassa Ali Emîrî'nin Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid adlı eserinden hareketle Osmanlı coğrafyasının doğusundaki önemli idare merkezlerinden biri olan Diyarbakır'daki kültür ve sanat hayatının şekillendiği edebî çevreler konu edilecektir.

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk Edebiyatı, edebî çevre, hamilik geleneği, Diyarbakır, Ali Emîrî, Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid.

* Bu makale 19-21 Ekim 2017 tarihleri arasında Bakü'de düzenlenen II. Sosyal Bilimler Araştırmaları Sempozyumunda sunulan ve yayınlanmamış bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Doç. Dr. Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü orkurt2@gmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6640-0937

Abstract

Classical Turkish literature attracts attention as a literary literature which has continued to develop through the means of giving value to culture and literature. When the historical trend of Turkish literature is investigated, it is seen that in some periods artists are gathered around some centers and people who are interested in science, art and literature.

At the beginning of these meetings are the houses of the palace of the sultan and other state ministers, the palaces of the princes and the houses of the pasha and beyler in the provinces. Apart from these, the poets also have meetings among themselves. As literary tradition has developed from the side of the literary circles formed in these centers, it has become widespread.

Due to its geographical, economic and political position, Diyarbakir, which is the center of science, culture and art in its geography, has an important position in Turkish culture and literature with its hundreds of artisans. In this study, literary environments shaped by the culture and art life in Diyarbakır, one of the important administrative centers in the east of Ottoman geography will be discussed, in particular, by Ali Emîrî's work titled Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid.

•

Keywords

Classical Turkish Literature, literary environment, patronage of the literary arts Diyarbakir, Ali Emîrî, Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid.

1. Giriş

Diyarbakır, Dicle havzasının yukarısında, tarih boyunca önemini kaybetmeyen ticaret ve ulaşım yollarının kesiştiği bir noktada kurulmuş, Anadolu'daki en eski yerleşim yerlerinden biridir. Çevrede yapılan kazılar, ilk yerleşme tarihinin 9000 yıl öncesine kadar uzandığını ortaya koymuştur. Bölgenin Hurri-Mitanni, Asur, Urartu, Pers ve Makedonyalılar hâkimiyetlerine sahne olduğu bilinmektedir. Ayrıca bütün Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi Diyarbakır ve çevresi de uzun süre Sâsâniler ile Bizans arasındaki mücadeleye sahne olmuştur (Ünal 1999: 179).

Şehrin eski adı Amida olup bu isim hakkında çeşitli rivayetler vardır. Ancak kelimenin aslının hangi dilden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. İslâmî dönemde bu isim Âmid şeklini alarak hem şehir hem de bağlı olduğu sancağın adı olarak kullanılmıştır. Şehir, Osmanlılar döneminde Kara Âmid ve Şehr-i Âmid adıyla da anılmıştır. Şehrin daha sonraki adı olan Diyarbakır ise Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rebîa Arapları'nın iki büyük kabilesinden biri olan Bekir b. Vâil kabilesinin yayıldığı topraklara verilen Diyâr Bekr veya Diyâr-ı Bekr adına dayanır. Bu isim Osmanlı hâkimiyeti döneminde Diyarbekir şeklini alarak Âmid şehri ve sancağı merkez olmak üzere teşkil eden beylerbeyliğinin adı olmuş, 17. yüzyıldan sonra şehir merkezi için kullanılmaya başlanmış, 1937 yılında da Diyarbakır şekline çevrilmiştir (Göyünç 1994: 464-465).

7. yüzyıldan itibaren Arap hâkimiyetine giren Diyarbakır, 11. yüzyılda Türkmen akınlarıyla karşılaşınca dek Arap idaresinde kalmıştır. Bu yüzyılın sonlarına doğru 1085 yılında Büyük Selçuklu Devleti'nin idaresi altına giren Diyarbakır ve çevresi, bundan sonra da sırasıyla Artuklular, Eyyübîler, Anadolu Selçukluları, İlhanlı, Timur, Akkoyunlu ve Safevî hâkimiyetlerinde kalmıştır. "Diyarbakır bu dönemlerde daha ziyade gelişmiş, böylelikle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması sürecinde önemli bir geçiş noktası özelliği kazanmıştır." (İsen 1997: 83). 16. yüzyılda Osmanlı idaresiyle tanışan şehrin, bu dönemde doğuda Van-İran, güneydoğuda Mardin-Musul-Bağdat, güneybatıda Malatya-Sivas karayollarının merkezi durumundaki konumu, buraya ticârî bir önemle birlikte, ekonomik bir güç de kazandırmıştır (Göyünç 1994: 467). Diyarbakır, Osmanlı devrinde en büyük ve en önemli eyaletlerden birinin merkezi, aynı zamanda İran'a sefer eden orduların hareket üssü ve kışlağıdır (Yinanç 1977: 624).

"Geçmişinde çeşitli milletlerin askerî ve siyasî üstünlük kurmak için çaba sarf ettiği Diyarbakır, böylelikle farklı kültürlerin düello sahası haline gelmiştir. Çünkü bu coğrafi ortamda kalıcılıklarını korumak için milletler, sosyo-kültürel kimliklerini de yöreye taşımışlardır. Nitekim Türkler siyasî ve askerî üstünlüğü sağladıktan sonra yöreye hareketli bir sosyo-kültürel yatırım başlatmışlardır. (...) Türk kültür ve medeniyeti dinamik bir süreç içinde değişik Türk boyları vasıtasıyla Diyarbakır bölgesinde kökleştirilmiş, bu nedenle siyasî otoriteyi elinde bulunduranların isim ve unvanlarındaki farklılaşmaya rağmen bölgenin Türk kimliği değişmemiştir." (Akgündüz 1998: 65).

"Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun XI. yüzyıldan itibaren Türk boyları ile dolduğu; bu yüzden bölgeye Marco Polo ve Josefa Barbara gibi Batılı seyyahlar tarafından Turcomania (Türkmen Ülkesi) adı verildiği bilinmektedir. Bugün bu yörenin ahalisi Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri'nin evlatlarıdır." (Aka 1998: 185). 1816'da Diyarbakır'a gelen Buckingham da, şehrin nüfusunu 50.000 kişi olarak tahmin eder. Buckingham'a göre bu

nüfusun büyük bir çoğunluğunu asker, devlet memuru, tüccar ve sanatkâr olmak üzere Türkler oluşturmaktadır (Göyünç 1994: 468).

Tarihi boyunca birçok millet ve medeniyetin uğrak yeri olmak özelliğini hiçbir zaman kaybetmeyen Diyarbakır'ın bu, çeşitli kültür ve medeniyetlere beşiklik eden Ortadoğu ve Anadolu coğrafyası içinde söz konusu kültür ve medeniyet tecrübelerinden etkilenmemesi düşünülenemez (Akgündüz 1998: 65). Bundan dolayı şehir, tarihi boyunca kendisi üzerinde hüküm süren milletlerin kültürlerinden derin izler taşımaktadır.

Selçukluların halefi olan İnaloğulları (1183) zamanında, şehirde 140.000 kitaptan oluşan büyük bir kütüphanenin varlığı, Diyarbakır ve çevresinin eğitim, bilim ve kültür potansiyelini göstermesi bakımından önemlidir (Akgündüz 1998: 68). Diyarbakır özellikle Artukoğulları zamanında, önemli bilimsel gelişmelerin yaşandığı bir şehir olmuştur. "Artukoğulları sarayında Melik Salih Mahmud (1200-1222) zamanında Cizreli Ebu'l-İz adlı bir bilgin mühendisin yaptığı, eğlencelerde hizmet eden, saz çalan makine adamlar; ağzından şarap dökülen tavus kuşları, otomatik kapılar, fiskiyeleler, su terazileri, Diyarbakır'ın o günkü kültür ve medeniyet düzeyinin ne kadar yüksek olduğunun göstergesidir." (Beysanoğlu 1992: 88).

"Akkoyunluların ünlü hükümdarı Uzun Hasan (1453-1478) ve oğlu Yakup (1478-1490) bilimsel ve kültürel ilişkilere özenle eğilmişlerdir. Kitâb-ı Diyârbekriyye yazarı Tahranlı Ebu Bekir, matematikçi Mahmud Can, bilgin ve edebiyatçı Kadı Mesihüddin İsa Savcı, Celâleddin Demanî, Ali Kuşçu ve İdris-i Bitlisî gibi dönemin din ve müspet bilim otoriteleri saray çevresinde bulunuyorlar ve eğitim, bilim ve kültür faaliyetlerini kanalize ediyorlardı. Uzun Hasan'ın şahsî kütüphanesindeki görevli sayısı 58 kişiydi." (Akgündüz 1998: 71).

Şehir, en mutlu ve rahat günlerini Osmanlılar zamanında yaşamıştır. 16. yüzyıl bütün ülkenin olduğu gibi Diyarbakır'ın da en parlak dönemidir. Burada görev yapan valiler de şehrin imarına büyük özen ve önem göstermişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman İrakeyn Seferleri nedeniyle şehre dört kez gelip konaklamış ve buraya gelen ilk Osmanlı sultanı unvanını almıştır. Padişah, İç Kale'nin iki kat genişletilmesi emrini de vermiştir. Hüsrev Paşa, buradaki ikinci vali olarak kendi adıyla anılan medreseyi ve Deliller Hanı'nı yaptırıp, buraya Deva Hamamını vakfetmiştir. Hadım Ali Paşa, Ali Paşa Cami ve medresesini yaptırmış, İskender Paşa bir cami ve hamam kurmuş, Behram Paşa, Mimar Koca Sinan'a ünlü Behram Paşa Camisi'ni yaptırmıştır. Hasan Paşa da Kuyumcular çarşısı ve kendi adıyla anılan hanı eklemiştir.

Diyarbakır'da 17. ve 18. yüzyıllarda valilik yapan bazı paşalar da bir takım eserler yaptırmışlardır. Bunlardan Nasuh Paşa (1606-1611), Silâhdar Murtaza Paşa (1631-1633), Kara Mustafa Paşa (1644 ve 1650) ve İsmail Hakkı Paşa (1868-1875) birer cami, Köprülü Abdullah Paşa (1763-1766) ise bir kütüphane yaptırmıştır. Süleyman Paşa (1815-1816) şehrin surlarını tamir ettirirken 1900'lü yıllarda şehirde vali olarak bulunan Hâlid Bey ise büyük çarşıyla birlikte pek çok cami ve medreseyi yeniden yaptırmış, bazılarını da tamir ettirmiştir (Göyünç 1994: 468). 19. yüzyılın son yıllarına ait bir Diyarbakır salnâmesine göre ise şehirde 24 cami, 24 mescit, 11 kilise, 3 kütüphane, 11 medrese, 8 hamam, 20 han ve bir kapalı çarşı bulunmaktadır (Yinanç 1977: 603).

Diyarbakır'ın eski bir bilim ve kültür merkezi olduğuna dair önemli ipuçlarından birisi de şehirde bulunan medreselerdir. Bunlardan bazıları günümüze kadar ulaşamamış olsa da, Zinciriye Medresesi, Mesudiye Medresesi, Ali Paşa Medresesi, Muslihiddîn-i Lârî Medresesi geçmişten günümüze ayakta kalan eserlerdendir (Tuncel 1994: 471).

2. Diyarbakır'da Edebî Hayat

İmar çalışmaları ve bilim hayatı gibi şehrin edebî görüntüsü de her devirde dikkat çekici bir mahiyet arz eder. Bu eski şehirde Müslümanlar tarafından feth edilmesinden öncesine dayanan canlı bir edebî hayat vardır. Ancak bu durum, şehirdeki Arap ve Türk hâkimiyetleri döneminde daha da artmıştır. Diyarbakır ve çevresi, daha 10. ve 11. yüzyıllardan itibaren bu özelliği ile dikkat çekmeye başlamıştır. “Meşhur hatip ve edip İbn-i Nubâta ile muhtelif tezkire, tabakat ve edebî eserler yazmış olan Abu'l-Kasım Hasan b. Bısr al-Âmidî, X. asırda yetişen ediplerin başında gelirler. XI. asırda ise, Nasr al-Davla'nın veziri Abu'l-Hasan al-Magribî, Abû Nasr al-Manâzî, Sarî al-Dallâ, İbn al-Tarîf, İbn al-Matîr ve İbn al-Savdâvî gibi edip ve şairler şöhret almışlardı. Tihâmî, İbn Sinân al-Hafâcî ve İbn Hayyuş al-Halebî gibi şairler de hariçten gelerek, Davla'yı medh ile onun ikramına nail olmuşlardı.” (Yinanç 1977: 611).

Osmanlı döneminde de pek çok âlim ve sanatkâr yetiştiren Diyarbakır'da Mustafa İsen'e göre 40 Dîvân şairi yetişmiştir (İsen 1997: 70). Diyarbakır ve yöresi ile ilgili araştırma ve eserleriyle tanınan Beysanoğlu'nun büyük ölçüde Ali Emîrî'nin Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid adlı eserinden de istifadeyle hazırladığı çalışmasında (Beysanoğlu 1957, 1997a, 1997b) adı geçen Diyarbakırlı bilim, sanat, edebiyat adamı sayısı ise beş yüzün üzerindedir. 1995 yılında Diyarbakır Valiliği tarafından yapılan bir çalışmada da 4. yüzyıldan çalışmanın yapıldığı 1995 yılına kadarki süre içerisinde şehrin 421 bilim ve sanat adamı yetiştirdiği, bunların 174'ünün bilim adamı, 228'inin şair ve yazar, sekizinin bestekâr, altısının ressam, beşinin de hattat olduğu belirtilmiştir (Ekmekçi 2008: 10).

15. yüzyılda yörede yetişen şairlerin başında Halilî (ö. 1485) ve Cemilî (ö. 1507) gelmektedir. 16. yüzyılda, tarikat kurucusu ve şair İbrahim Gülşenî (ö. 1553) ile müverrih Kadı Hüseyin Diyarbekrî (ö. 1582)'nin dışında Şerîfî (ö. 1523), Şâhî (ö. ?), Mesîhî (ö. 1562), Halîlî (ö. 1572), Şöhretî (ö. 1605) ve Tufeylî (ö. 1611); 17. yüzyılda Gubârî (ö. 1624), saz şairi Ahû (ö. ?), Yesrî (ö. 1659), Ömrî (ö. 1661), Resmî (ö. 1666), Fehmî (ö. 1669), Selâmî (ö. 1669), Şânî (ö. 1683), Ümnî (ö. 1692), Şûrî (ö. 1694), Hamdî (ö. 1703), Nihânî (ö. 1704), Ahmed Fâhim (ö. 1705), Güzârî (ö. 1706), Tâlib (ö. 1706), Râmîş (ö. 1708) ve Hâlid (ö. 1718) gibi isimler yetişmiştir.

18. yüzyılda yörede yaşanan veba ve kolera salgınlarıyla kıtlık ve asayişsizliklere (Göyünç 1994: 468) rağmen Dîvân şiirinin genelinde olduğu gibi yörede yetişen şairlerin sayısında da büyük bir artış görülmektedir. Bu yüzyılda Diyarbakır'da yetişen şairlerin başında Hâmî (ö. 1747), Vâlî (ö. 1738), Lebîb (ö. 1768), Câmî (ö. 1800) gibi isimler gelmektedir. Bunlardan başka bu yüzyılda yetişen diğer Diyarbakırlı sanatkârlar ise Mansurizâde Mustafa (ö. 1727), Edîb (ö. 1736), Şûhî (ö. 1737), Nusretî (ö. 1747), Çâkerî (ö. 1747), Nâzikî (ö. 1747), Hattat Seyyid Ebubekir (ö. 1749), Hattat Hasan Bezzâz (ö. 1753), Çeteci Abdullah Paşa (ö. 1760), Ahmed Mürşidî (ö. 1760), Kâmî (ö. 1766), Hekîm Rızâ (ö. 1766), Vâfî (ö. 1776), İlmî (ö. 1776), Şermî Çelebi (ö. ?), Âzim (ö. 1785), Fârik (ö. 1785), Kâsım (ö. 1200/1785), Kudsî (ö. 1785), Vâhib (ö. 1785), Sırrî (ö. 1785), Cehdî (ö. 1789), Hattat Âdem (ö. 1790), Bâkî (ö. 1800), Remzî (ö. 1812), Hafîd Paşa (ö. 1813)'dir.

Yetişen şairlerin sayısında görülen artış, Diyarbakır'ın 19. yüzyılda da canlı bir sanat hayatına sahip olduğunu göstermektedir. Refî' (ö. 1815), Râgıb (ö. 1824), Tâlib (ö. 1873) gibi Âmidî mahlasını kullanan şairler ile müverrih, edip ve şair Said Paşa, Said Paşa'nın oğlu Süleyman Nazîf (1870-1927), Ali Emîrî (1857-1924) ve Ziya Gökalp (1876-1924), 19. yüzyılda Diyarbakır'ın yetiştirdiği âlim ve şairlerdendir. Bunların dışında yine Hadîdî (ö. 1814), Hasretî (ö. 1815), Yusuf Ziyâ (ö. 1814), Ferdî (ö. 1814), Şeref (ö. 1814), Kâmil (ö. ?), Müllhem (ö. 1818), Hamîdî (ö. 1822), Celâl Paşa (ö. 1822), Cedîdî (ö. 1829), Halil Hâmid (ö. 1829), Saîd (ö. 1831),

Azmî (1831), Bekrî (ö. 1834), Muallim Hamdî (ö. 1834), Şevkî (ö. 1839), Papuççular Şeyhi Figânî (ö. 1839), Muhib (ö. 1842), Rasim (ö. 1844), Nazmî (ö. 1844), Saîd (ö. 1844), Vecdî (ö. 1844), Fâik (ö. 1845), Lutfî (ö. 1846), Safvet (ö. 1846), Sâfi (ö. 1846), Müderris Hoca Râgıb (ö. 1848), Ali Rızâ (ö. 1855), Râşid (ö. 1856), Osman Nûri Paşa (ö. 1856) da bu yüzyılda Diyarbakır'da yetişen şairlerdendir.

3. Diyarbakır'daki Edebî Çevreler ve Hamilik

Klâsik edebiyatımız netice itibariyle bir şehir edebiyatıdır. Bu sebeple bu şiirin gelişme ve yaygınlık gösterdiği yerler önemli şehir merkezleri olmuştur. Bu merkezler, İstanbul başta olmak üzere Bursa ve Edirne gibi Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış olan şehirler; şehzadelerin görevli buldukları Amasya, Manisa, Trabzon gibi sancak merkezleri ve sonraları fethedilen Rumeli'deki Prizren, Priştine, Üsküp gibi şehirlerle yine Anadolu'da sahip oldukları coğrafi ve stratejik konumları dolayısıyla geçiş noktası hüviyeti taşıyan Erzurum ve Diyarbakır gibi şehirler ile bu şehirlerin etki alanları olan yerleşim yerleridir.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gibi Diyarbakır'da Osmanlı dönemi başta olmak üzere her devirde canlı bir edebî hayat yaşanmıştır. Şehrin bu kadar canlı bir edebî merkez olmasının altında yatan en önemli sebep, idarî, coğrafi ve ekonomik konumudur. Bu özellikleri dolayısıyla, kendi bünyesinde yetişen Diyarbakırlı Dîvân şairleri olduğu gibi memuriyetleri icabı zaman zaman burada bulunan şairler de şehrin edebiyat ve sanat hayatına önemli katkılar sağlamışlardır.

Türk edebiyatının tarihî seyrini araştırırken, sanatkarların bazı dönemlerde bazı merkezlerde ileri gelen bazı kimselerin etrafında toplandıklarını görüyoruz. Daima bilime, sanata ve özellikle edebiyata ilgi duyan kimselerin destekleriyle oluşan bu çevrelerin başında ise padişah ve şehzade sarayları ile diğer devlet büyükleri ve beylerin konakları gelmektedir. Adı geçen edebî muhitlerin dışında şairlerin kendi aralarında yaptıkları toplantılar da vardır. "Şairler bu toplantılarda tanışır, şiirlerini okurlar, münakaşasını yaparlardı. Bu toplantıların ekserisi içkili olurdu. Hem içilir hem de sohbet edilirdi. (...) Şairlerin kendi aralarında yaptıkları bu toplantılar, ya dost bir kaç şairin bir araya gelmesi, oturup konuşmaları veya muhtelif zamanlarda tertip edilen daha kalabalık şair toplantıları şeklinde görülürdü. Bu toplantılar ya hâli vakti yerinde, edebiyatla ilgilenen bir şahsın evinde olur veya şairler kendi evlerine dostlarını çağırırlardı." (İpekten 1996: 229).

Osmanlı döneminde hükümdar ve diğer devlet adamlarının himayelerinde devlet merkezi olan İstanbul ve diğer önemli şehirlerdeki saray ve konaklarda canlı bir sanat hayatı yaşanırken taşrada da yörenin imkânları çerçevesinde bu tip faaliyetlerin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu bağlamda Diyarbakır da yukarıda bir kısmının isimlerini verdiğimiz şair kadrosundan da anlaşılacağı üzere edebî hareketliliğin yaşandığı önemli Türk şehirlerinden biridir. Bu edebî hareketlilik bazen bir devlet büyüğü veya önemli bir sanatçının etrafında yaşanırken bazen de yöredeki sanata meraklı tacirlerin maddi ve manevi destekleriyle önemli bir gelişim göstermiştir.

Şairlerin Diyarbakır'daki en önemli buluşma mekânlarından birisi, 17. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan ve ticaretle uğraşan şair Râmiş (ö. 1708)'in dükkânıdır. Kendisi de şiirle meşgul olan ve başkalarıyla karıştırılmamak için o güne kadar kullanılmamış bir mahlas kullanan Râmiş, tahsili olduğu hâlde memuriyeti tercih etmemiş ve bir dükkân açarak ticaretle meşgul olmuştur. Ne ticaretinin yapıldığını bilemediğimiz bu dükkân, yöre sanatçılarının buluşma yeri olmuştur. Râmiş'in aynı zamanda Diyarbakırlı sanatçılara şiir hakkında bazı

malumatlar verdiği bu dükkânda ticaretten ziyade şiir ve inşa gibi mevzular bahis konusu edilmiştir. Bu dükkânın fonksiyonunu Râmîş şu beytiyle kendisi ifade etmiştir:

Dârü'ş-şifâ-yı vasl-ı dil-ârâya mahremiz

Pürdür devâ-yı ayş ü tarabla dükkânımız

(Ali Emîrî 1328: 377; Kadıoğlu: 2014: 422)

Bu dükkândaki edebî toplantılara Âgâh, Hâsım, Hâmî ve Vâlî gibi Diyarbakırlı sanatçıların dışında yolculuk veya memuriyetleri dolayısıyla bu şehre gelen Nâbî, Sâbit ve Şinâsî gibi birçok şair de devam etmiştir (Ali Emîrî 1328: 377; Beysanoğlu 1957: 165; Kadıoğlu: 2014: 422).

Bu dönemde dükkânında Diyarbakırlı sanatçıların toplanmasına zemin hazırlayan isimlerden birisi de Hamdî'dir. Ahmed Çelebi ismiyle de tanınan Hamdî, gençliğinde iyi bir eğitim almış olmasına rağmen maddî imkânları da el verdiği için memuriyete girmemiş ticaretle meşgul olmuştur. Ali Emîrî'nin verdiği bilgiye göre, gençliğinden beri şiirle meşgul olan Hamdî'nin dükkânı, ticarî bir işletme olmaktan ziyade isimleri tespit edilemeyen genç yaşlı pek çok Diyarbakırlı şairin toplandığı bir mekân olmuştur (1328: 242-243).

Diyarbakır'da 18. yüzyılda canlı bir edebî hayatının yaşanmasını sağlayanların başında Çeteci Abdullah Paşa ve Hafîd Paşa gibi devlet adamlarıyla Hâmî ve Âgah gibi şairler gelmektedir. Aslen Diyarbakır'ın Çermik kasabasından olan Çeteci Abdullah Paşa, eğitimini tamamladıktan sonra Erzurum, Sivas, Rakka, Diyarbakır ve Adana gibi İmparatorluğun pek çok önemli şehrinde beylerbeyliği ve valilik görevlerinde bulunmuş ve 1760 senesinde Diyarbakır Valiliği sırasında burada vefat etmiştir. İyi bir medrese eğitimi alan Abdullah Paşa, Kur'ân-ı Kerîm'i de hıfz etmiştir. Bir yandan doğuda cereyan eden pek çok isyan girişimini bastıran, çetelerle mücadele eden; diğer yandan fırsat buldukça hat sanatı ve şiirle de meşgul olan Paşa, Âhî mahlasıyla şiirler söylemiştir. Görev yaptığı bütün şehirlerde olduğu gibi Diyarbakır'da da sanatkârlarla çok yakın münasebetlere girmiş ve onları her zaman desteklemiştir. Çeteci Abdullah Paşa'nın Diyarbakır'ın yetiştirdiği en önemli şairlerden biri olan Lebîb'in

Bahâr oldu hevâlar mâye-bahş-ı nutk-ı cân oldu

Yine minkâr-ı killim tûti-i şîrîn-zebân oldu

matla'lı 54 beyitlik bahâriyyesinin her bir beytine bir altın ihsan ettiği bilinmektedir (Beysanoğlu 1957: 228-230).

Şeyh Yusuf Velî'nin torunu olması sebebiyle şiirlerinde Hafîd mahlasını kullanan ve isminden ziyade mahlasıyla tanınan İbrahim Paşa, memuriyet göreviyle bulunduğu vilâyetlerin hepsinde olduğu gibi Diyarbakır'daki görevleri sırasında da ulemâ ve fuzalâya hürmet ve riâyet eder; şair ve ediplerle gece gündüz sohbet ederek onları yanından ayırmazdı (Ali Emîrî 1328: 222-230).

Bu yüzyılda Diyarbakır'daki en önemli edebî mahfil, şair Hâmî'nin konak ve köşküdür. Diyarbakırlı veya bir şekilde yolu Diyarbakır'a düşen şairler, kış günlerinde Hâmî'nin Hoca Ahmet Mahallesi'ndeki evinde, yazları ise köşkünde bir araya gelirler, karşılıklı şiirler okurlar ve sanat üzerine sohbetler ederlerdi (Beysanoğlu 1957: 165). 18. yüzyılın bir başka şairi Câmî'nin de esaslı bir tahsili olmamasına rağmen, Hâmî'nin köşk ve konağında gerçekleşen bu toplantılardan aldığı şiir birikimi ile şair olduğu söylenmektedir (Ali Emîrî 1328: 130-131).

Diyarbakır'daki önemli edebî çevrelerden birisi de Âgâh (1630-1728)'in etrafında oluşan edebî topluluktur. Aslen Semerkandlı olan Âgâh'ın asıl adı Hâfız Muhammed Bulak olup, memleketinde aldığı ilk bilgilerden sonra Şevket-i Buhârî ve Şeyh Saîdâ-yı Buhârî-i Nakşbendî'den tahsil imkânı bulmuştur. Mücellidlik, müzehhiblik ve hakkâklık gibi İslâm sanatlarında mahir olan Âgâh aynı zamanda ressam idi. İsfahan, Tebriz, Bağdat, Konya, Şam, Kudüs, Mekke ve Medine'ye yaptığı seyahatlerin ardından 1670 yılında kırk yaşlarında iken Diyarbakır'a gelmiştir. Şiirle de meşgul olan Âgâh, dîvân sahibi olmasının ötesinde yaklaşık altmış yıl Sadrazam Râgıp Paşa, Vali Çeteci Abdullah Paşa, Şam ve Şehbâ Kadısı Mansûrîzâde Mucîb Kemâlî, şair Hâmî ve Lebîb ile Hattat Âdem Efendi gibi Diyarbakırlı pek çok devlet, ilim ve sanat adamının yetişmesine katkı sağlamış âlim bir şahsiyettir (Ali Emîrî 1328: 23; Akpınar 2006: 10). Âgâh etrafında oluşan edebiyat topluluğu ile ilgili Ali Emîrî, şu bilgileri vermektedir: "Cenâb-ı Âgâh'ın zamânında şehrimizde öyle zengin bir encümen-i edebiyât teşekkül etmişdür ki, bunun derece-i hârikası gerek müşârün ileyhın zîrdeki nezâ'irinde ve gerek o zaman şu'arasından Ümnî, Emirî, Hâsim, Hâmî, Hamdî, Şûrî, Fâmî, Mucîb Kemâlî, Lebîb, Vâlî gibi belâgatmendân-ı memleketin terceme-i ahvallerindeki nezâ'ir kısmı mütala'asından anlaşılır." (Ali Emîrî 1328: 23; Kadioğlu 2010: 35-36). Gerçekten de bize göre aynı zamanda Türk nazire edebiyatının en önemli kaynaklarından birisi olma hüviyetini taşıyan *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid'* de Âgâh'la nazire ilişkisine giren pek çok şair ve bunların şiirlerini görmek mümkündür.

Diyarbakır'da kış mevsimlerinde edebî sohbetlerin icra edildiği mahfillerden birisi de ülkenin pek çok yerinde görülen helva sohbetleridir. Bu sohbetlere yörenin şairleri de davet edilirdi. Ali Emîrî'ye göre bu şairlerden birisi Muallim Hamdî'dir. Hamdi, keten helva yapmada çok usta olduğundan, bu eğlencelerin baş konuğu olmuştur. Hazırlanan helvaya nezaret eder,

Mevsim-i sayfın egerçi gülşen ü sahrâsı var

Vakt-i sermânın da lâkin sohbet-i helvâsı var

diyerek helva sohbetlerini şenlendirirdi (Ali Emîrî 1328: 252-253).

Şehirdeki sanat toplantıları kış mevsiminde genellikle zengin kimselerin konaklarında yaşanırken, bahar ve yaz aylarında ise Hayâlî Efendi'nin şehrin tanınmış mesire yerlerinden birisi olan Kırklar Dağı'ndaki "Kavs Köşkü"nde yapılırdı. Bunun dışında Dicle kenarındaki mesire yerleri de devrin sanatçılarının zaman zaman bir araya geldikleri yerlerdendir.

Diyarbakır'da sanat meraklılarının bir araya geldikleri farklı mekânlardan birisi de Hasretî'nin kahvehanesidir. Gençliğinde kahveci çıraklığı yapan Hasretî, sonraları bir kahvehane sahibi olmuştur. Buradaki ikramlarından hayli memnun olan müdavimleri, buraya gelerek çoğunlukla Ebâ Müslim, Battal Gazi ve Kan Kalesi Destanı gibi Türkçe yazılan mensur ve manzum eserleri dinlerlerdi (Ali Emîrî 1328: 215; Kadioğlu 2014: 250).

Şehirde hep var olan bu edebî hareketlilik Türk edebiyatının meşhur seyyahı Evliya Çelebi'nin de dikkatinden kaçmamıştır. Çelebi, "Bu Diyarbakır'da nice yüz fasîh ü belîg şu'arâ-yı kâmiller vardır ki her biri Fuzûlî ve Rûhî-misâldir. Birçoğu ile hem-enîs ü celîs olduk. Hakkâ ki emsâlleri nâ-mevcûd birer zât-ı fezâil-nümâdır." (Evliya Çelebi 1314: 59) cümleleriyle bu canlılığı dile getirmiştir.

4. Sonuç

Sonuç olarak Diyarbakır, sahip olduğu idari, coğrafi ve iktisadî konumuna paralel olarak İmparatorluğun doğusunda, Türk kültür ve edebiyatının önemli merkezlerinden biri

olabilmiştir. Yetiştirdiği bilim ve sanat adamlarıyla kültür dünyamıza önemli katkılar sağlayan şehir, kültür tarihimizdeki hâmilik geleneğine örneklik teşkil edecek uygulamalarıyla da dikkat çekmiştir. Diyarbakırlı bilim ve sanat adamları ile eserlerinden bahseden *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid'e* göre buradaki edebî çevrelerin birkaç farklı oluşum olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Bunlar, Çeteci Abdullah Paşa ve Hafîd Paşa gibi devlet adamları; yörenin yetiştirdiği önemli sanatçılardan olan Âgâh ve Hâmî ile şiir ve sanata meraklı Râmiş ve Hamdî gibi tüccarlar etrafında oluşan edebî çevre ile Hasretî isimli şiir meraklısı bir kahvecinin kahvehanesidir. Bunlardan başka mevsimine göre Hayalî Efendi'nin Kavs Köşkü ve Kırklar Dağı ile Dicle kenarındaki mesire yerleri de yörenin sanat hayatının gelişmesine katkı sağlayan mekânlardan olmuştur.

Summary

Classical Turkish literature attracts attention as a literary literature which has continued to develop through the means of giving value to culture and literature. When the historical trend of Turkish literature is investigated, it is seen that in some periods artists are gathered around some centers and people who are interested in science, art and literature.

At the beginning of these meetings are the houses of the palace of the sultan and other state ministers, the palaces of the princes and the houses of the pasha and beyler in the provinces. Apart from these, the poets also have meetings among themselves. As literary tradition has developed from the side of the literary circles formed in these centers, it has become widespread.

Diyarbakır, which is located in the east part of the Empire, managed to be one of the most prominent centers of Turkish culture and literature in parallel to its administrative, geographical and economic position. The province, which made substantial contributions to our cultural world thanks to its scientists and artists, has also gained attraction by its implementations that could serve as an example to hâmilik (protectorate) custom in our cultural history. According to *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid* which mentions scientists and artists of Diyarbakır, in Ottoman era it is seen that the literary community emerged in several different forms. These are; one literary community emerged around statesmen like Çeteci Abdullah Pasha and Hafîd Pasha, the remarkable artists of the region Âgâh and Hâmî, the merchants who are enthusiastic to poetry and art Râmiş and Hamdî, and another one is a coffee house of a poetry enthusiast owner named Hasretî. In addition, in accordance with the season Hayali Efendi's Kavs Mansion, Mountain Kırklar, promenades along with river Dicle could be regarded as places that contribute to the art life of the region.

Kaynakça

- AKA, İsmail (1998). "Diyarbakır'da Akkoyunlu Hâkimiyeti.", *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*, Ankara: Ziya Gökalp Derneği Yay.
- AKGÜNDÜZ, Hasan (1998). "Tarih Boyunca Çevresinin Eğitim, Bilim ve Kültür Merkezi Olarak Diyarbakır.", *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*, Ankara: Ziya Gökalp Derneği Yay.
- AKPINAR, Şerife (2006). *Âgâh Dîvânı ve İncelenmesi*, Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Ali Emîrî (1328). *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, İstanbul.
- Ali Emîrî (Yazma), *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, Millet Kütüphanesi Tarih 781/1.
- BEYSANOĞLU, Şevket (1957). *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları 1*, İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı.
- BEYSANOĞLU, Şevket (1992). *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara: San Matbaası.
- BEYSANOĞLU, Şevket (1997a). *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları 2*, Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı.
- BEYSANOĞLU, Şevket (1997b). *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları 3*, Ankara: Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yay.
- EKMEKÇİ, Güneş (2008). *XVI. Yüzyıl Diyarbakır Şairleri*, Dicle Üni. SBE, YLT.
- Evliya Çelebi (1314). *Seyahatnâme*, 4, İstanbul: 1314.
- GÖYÜNÇ, Nejat (1994). "Diyarbakır.", *İslâm Ansiklopedisi*, IX: 464-469, İstanbul: TDV Yay.
- İPEKTEN, Haluk (1996). *Dîvân Edebiyatında Edebî Muhitler*, İstanbul MEB Yay.
- İSEN, Mustafa (1997). *Ötelerden Bir Ses*, Ankara: Akçağ Yay.
- KADIOĞLU, İdris (2010). "Diyarbakır Encümen-i Dânişî'nin Üstad Şairi Âgâh ve Devrindeki Şairler Üzerindeki Etkisi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 4: 35-45.
- KADIOĞLU, İdris (2014). *Alî Emîrî, Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid*, Ankara: Son Çağ Yay.
- ÜNAL, M. Ali (1999). "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri.", *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler Araştırmalar*, Isparta: Kardelen Kitabevi. 170-177.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil (1977). "Diyarbakır.", *İslâm Ansiklopedisi*, III: 601-626, İstanbul: MEB Yay.